

Əməkdar elm xadimi, t.e.d. prof. Əkrəm Zeynalov

Uzaq və yaxın keçmişimizin hər bir dövrü özünəməxsusluğu, rəngarəngliyi, hadisələrin zənginliyi ilə fərqlənərsə də, onları bir-birinə bağlayan, birləşdirən əsas qayə siyasi cəhətlərin müstəqilliyi, vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılması və inkişafı uğrunda mübarizə olmuşdur.

Əsrler boyu qəsbkarların, zəngin Azərbaycan torpağına göz dikən yadellilərin işğalına, həmləsinə məruz qalan xalqımız həmişə öz ərazi bütövlüyünü, siyasi mənliliyini, iqtisadi müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün mübarizə meydanından geri çəkilməmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan xanlıqları da çoxəsrlik tariximizdə müsbət və mənfi yöndə dərin izlər buraxmışlar. Feodal pərakəndəliyinə xas olan xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, Azərbaycan xanlıqlarının bir neçəsi ərazi müstəqilliyini qorumaq, vahid dövlətdə birləşməklə meylləri ilə fərqlənmişlər (Bu cəhətdən Quba xanlığı daha çox müstəsnaqlıq təşkil edir).

XVIII əsrin ortalarında Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən sonra (1747-ci il 9 iyun) onun yaratdığı dövlət əsl mənada dağılmış, Azərbaycan xalqı və ölkəsi üçün çətin dövrlər yenidən başlamış, hər tərəfdən şah taxtacına iddiaçılar baş qaldırmışlar. O zaman ölkənin tərkibindəki ətraf vilayətlərin nüfuzlu feodalları da sərbəstliyə can atırdılar. Taxt-tac uğrunda mübarizənin qızışdığı bir dövrə Azərbaycan ərazisində müstəqil feodal dövlətləri - xanlıqlar yarandı. O dövrdə xanlıqların yaranmasında xalq kütlələrinin azadlıq mübarizəsi, natural təsərrüfatın hələ də mövcudluğu, eyni zamanda beynəlxalq şərait əsas rol oynayırdı.

Azərbaycanda İran mərkəzli sülhətərin təsiri zəiflədikdən sonra ərazisində 20 (H.Abdullayev - 18, İ. Petruşevski - 14) xanlıq meydana gəlmişdi. Onların 11-i Azərbaycanın şimalında (Gəncə, Bakı, Quba, Dərbənd, Şəki, Şamaxı, Taliş, Qarabağ, Cavad, İrəvan, Naxçıvan), 9-u isə Azərbaycanın cənubunda (Təbriz, Urmiya, Xoy, Sərab, Qaradağ, Ərdəbil, Maku, Marağa, Gilan) yaranmışdı. Bunlardan əlavə 6 sultanlıq (Qazax-Şəmşəddil, Borçalı, İllis, Əraş, Qutqaşın, Qəbələ) və 5 mülkiyyət (Dizak, Vərəndə, Xaçın, Ciləbört, Güllüstan) da meydana gəlmişdi. Sultanlıqların əksəriyyəti, mülkiyyətləri isə hamısı bu və ya digər xanlıqdan asılı idilər. Azərbaycan (həm şimal, həm də cənubda) belə pərakəndəliyinə yaranmasının əsas səbəbi ölkədə iqtisadi əlaqələrin zəif olması, təsərrüfatın natural xarakter daşması, feodalların hər birinin müstəqil hakimiyyətə can atması idi.

Parçalanmış Azərbaycanı vahid dövlətdə birləşdirmək niyyəti şimalda Şəki, Qarabağ və Quba xanlıqlarını, cənubda isə Urmiya xanlığını daim düşündürmüş və həqiqətən bu sahədə onların hər biri müəyyən addımlar atmışlar. Lakin onların içərisində son nəticədə ən çox iş görən Qubalı Hüseynəli xanın (h.d. 1726-58) oğlu Fətəli xan (h.d. 1758-89) olmuşdur. Quba xanlığının yaranmasının maraqlı tarixi vardır. Belə ki, Quba xanlığının tarixinə nəzər salsaq görərik ki, bu xanlıq XVII əsrin 80-90-cı illərində yaranmış və ilk Quba xanı da 1689-cu ildə vəfat etmiş Hüseyn xan olmuşdur. Digər xanlardan fərqli olaraq, Quba xanları böyük hüquqlara malik idilər. Belə ki, hələ Səfəvilər dövründə Dağıstan hakimlərinin Qaytaq Usmisinə məvəciblə yanaşı, Şirvandan bir sıra kəndlərin gəllirəti və idarəçiliyi də verilməmişdir. O zaman Qaytaq Usmisinin nəslə iki xəttə bölünürdü. Böyük xətt

Məcalisə, kiçiyi isə Yengikənddə yaşayırdı. Növbə ilə gah bir, gah da o biri qolun nümayəndəsi Usmi vəzifəsini tuturdu. Qaynaqlarda göstərilir ki, Yenikənddəki qol Məcalisə basqın edərək, azyaşlı Hüseynəli başqa buradakı qolun bütün kişi üzvlərini qırır. Ayda bəy Hüseyni xilas edir və Tarki Şamaxıdan yanına aparır. Buradan da Hüseyn öncə Salyana, sonra İsfahana aparılır, orada təhsil alır və Qacar tayfasından varlı bir əyanın qızı ilə evlənir. Bu nikahdan da Əhməd xan dünyaya gəlir. Arvadının vasitəçiliyi ilə Süleyman şah (1666-1694) onu (Hüseyni) Quba və Güllühanı xanı təyin edir. Beləliklə də, Quba xanlığının əsası qoyulur. 1725-ci il İstanbul

sində idi.

1758-ci ildə Hüseynəli xan vəfat etdi və hakimiyyətə onun oğlu 22 yaşlı Fətəli xan keçdi. Fətəli xanın hökmranlığı dövründə (1758-89) Quba xanlığının mövqeyi daha da möhkəmləndi. 1736-cı ildə doğulan Fətəli xan öz dövrünün görkəmli dövlət xadimi, mahir diplomat və qəhrəman sərkərdə, tariximizin və milli dərketməimizin ən parlaq simalarından biri idi. O, 31 illik hakimiyyəti zamanı Azərbaycan torpaqlarını birləşdirib vahid və güclü dövlət yaratmaq arzusu ilə yaşayıb və bu yolda nə mümkünsə etmiş və çox şeyə də müvəffəq olmuşdur.

A. Bakaxanov "Güllüstan-İrəm" əsərində yazırdı: "Fətəli xan tədbiri, mərhəmətli, əzmində sabitqədəm, mülkəti idarə etmək işlərində mahir bir adam idi. O, könülləri almaq və düşməni ələ almaqda xüsusi bir məharətə malik idi". Görkəmli ictimai və

mək uğrunda mübarizə aparan Fətəli xan, Bakı xanlığını özündən tam mənasında asılı vəziyyətə salmaq məqsədilə bacısı Xədicə Bikəni Bakı xanı Məlik Məmmədxana (h.d. 1768-84)ərə verdi. Beləliklə, Fətəli xan öz məqsədini həyata keçirmək üçün bəzi hallarda güc tətbiq etmədən feodalizm dövründə dövlət siyasətində mühüm rol oynayan nikah diplomatiyasından da istifadə edirdi. Məsələn, öncə Qaraqaytaq Usmisi olan qayını Əmir Həməzəyə vəd etdiyi bacısı Xədicə Bikəni ilk Bakı xanı I Mirzə Məhəmmədxanın oğlu Məlik Məhəmməd xana (1758-84)ərə vermişdi. Həyat yoldaşı Tutu Bikə bütün həyatı boyu Fətəli xana sədaqətli olmuş, ağıllı Xədicə Bikə isə qardaşının məsləhəti ilə Bakı xanının daxili işlərinə müdaxilə etməyə və onları Quba xanlığının xeyrinə istiqamətləndirməyə nail olurdu. Rus tarixçisi R. Butkov ya-

qədi. 1768-ci ilin iyununda Şamaxı tam təslim oldu, ilin sonunda isə Cavad xanlığı da qəti olaraq Quba xanlığına qatıldı. Beləcə Şərqi Azərbaycanın ən zəngin torpaqları Quba xanlığına birləşdirildi.

Dərbənddən başlayaraq, bütün Azərbaycan torpaqlarını bir dövlət tərkibində birləşdirən Fətəli xan hərbi qüvvə, ticarət və iqtisadi əhəmiyyət baxımından çox uğurlar qazanmış, ölkədə əmin - amanlıq yarada bilmiş, Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının da həmişəlik İran təsirindən qurtarıb öz himayəsinə götürməyə cəhd göstərmişdir. Fətəli xan əqidəsi möhkəm, amalı yüksək, məqsədləli, bütün varlığı ilə torpağına, xalqına bağlı dövlət başçısı idi. Xalqımızın casurluq rəmzi sayılan Cavad xan Fətəli xanın Gəncə şəhərinə yürüşü zamanı yolda pişvazına çıxıb özünün rəğbət və itaətini nişanəsi olaraq Gəncə qalasının

Fətəli Xan Qubalı - 285 və ya vahid Azərbaycan uğrunda mübarizə



müqaviləsinə görə, Quba əyaləti Rusiyanın tərkibində qalmışdı. Hüseynəli xan isə Quba hakimi təyin edilmişdi. Onun iqamətgahı əvvəl Xudat, 1735-ci ildən (başqa mənbədə 1947-dən) isə Quba şəhəri olmuşdur. Burada zərxcana və silah emalatxanaları vardı. O zaman Quba xanlığının sahəsi 10. 500 kvadrat verst idi. Şimalda Dərbənd və Qazıqumuq, qərbdə Şəki, cənubda Bakı və Şamaxı xanlıqları, şərqdə Xəzər dənizi ilə əhatə olunurdu. Quba xanlığı hərbi-müdafiə cəhətdən güclü idi. Ona görə ki, xanlığın ərazisində çoxsaylı müdafiə qalaları ilə yanaşı əhəli də döyüşkən və cəsur idi.

Quba xanlığı əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməklə yanaşı, münbit torpağı, şəfəli iqlimi əkinçilik, bağçılıq və maldarlıq təsərrüfatını inkişaf etdirməyə imkan verirdi. XVIII əsrin ortalarında Quba xanlığını Hüseyn xanın nəvəsi - Sultan Əhməd xanın (h.d. 1709-21) oğlu Hüseynəli xan (1725-1758) idarə edirdi. XVIII əsrin 47-ci ilindən bəri Hüseynəli xan Quba əyalətini müstəqil elan xanlıq etmişdi. O, 1756-cı ildə Salyan xanlığını yenidən Quba xanlığına qatdı. Onun dövründə Dağıstanın cənubundakı Axtıpara, Altıpara, Doqquzpara mahalları da Quba xanlığına birləşdirildi. 1770-ci ildə Azərbaycanda olmuş S. Qmelinin məlumatına görə Qulqan, Şabran, Rüdbar da Quba xanlığının himayə-

zir ki, "Bakı xanı bütün həyatı boyu Quba xanlığına sadıq oldu. Çünki Fətəli xanın bacısı öz ərini tamamilə ələ almışdı" Məlik Məhəmməd xan olmayanda Xədicə Bikə xanlığı özü idarə edirdi. Əri iki il Qarabağda əsirlikdə olanda, iki dəfə Məkkə və Kərbəlanın müqəddəs yerlərinə ziyarətə gedəndə, həmçinin hərbi yürüşləri dövründə xanlığı Xədicə Bikə idarə etmişdi.

Dərbənddən Salyana qədər Xəzər sahilindəki bütün torpaqlar Quba xanlığı tərkibinə daxil edildi. 1767-ci ildə Fətəli xan Şəki xanlığı ilə sazişə girib Şamaxı xanlığını da ələ keçirdi. Həmin il Gəncə xanı Cavad xan da Fətəli xana tabe olduğunu bildirdi. Beləliklə, XVIII əsrin 60-cı illərində Dərbənddən Cavad xanlığına qədər Azərbaycanın şimal-şərq torpaqları Quba xanlığının hakimiyyəti altına

Parçalanmış Azərbaycanı vahid dövlətdə birləşdirmək niyyəti şimalda Şəki, Qarabağ və Quba xanlıqlarını, cənubda isə Urmiya xanlığını daim düşündürmüş və həqiqətən bu sahədə onların hər biri müəyyən addımlar atmışlar. Lakin onların içərisində son nəticədə ən çox iş görən Qubalı Hüseynəli xanın (h.d. 1726-58) oğlu Fətəli xan (h.d. 1758-89) olmuşdur. Quba xanlığının yaranmasının maraqlı tarixi vardır. Belə ki, Quba xanlığının tarixinə nəzər salsaq görərik ki, bu xanlıq XVII əsrin 80-90-cı illərində yaranmış və ilk Quba xanı da 1689-cu ildə vəfat etmiş Hüseyn xan olmuşdur. Digər xanlardan fərqli olaraq, Quba xanları böyük hüquqlara malik idilər. Belə ki, hələ Səfəvilər dövründə Dağıstan hakimlərinin Qaytaq Usmisinə məvəciblə yanaşı, Şirvandan bir sıra kəndlərin gəllirəti və idarəçiliyi də verilməmişdir. O zaman Qaytaq Usmisinin nəslə iki xəttə bölünürdü

qədarını ora təqdim etmişdi. Azərbaycanın bəzi cənub xanlıqlarının sakinləri Fətəli xandan onları himayəyə götürməyi xahiş etmişlər. Fətəli xan öz məqsədinə çatmaq üçün Rusiya ilə dostluq əlaqəsi saxlayırdı. 1782-ci ildə Quba xanlığı ilə Rusiya arasında bağlanmış müqavilə hər iki dövlətin ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün şərait yaratdı. Quba xanlığının qüdrətinin artmasından ehtiyat edən Qarabağ, Şəki xanları və Dağıstan hakimləri birləşmiş qüvvələrini Quba xanlığı üzərinə yeritirdi. 1774-cü ildə Xudat yaxınlığında Gavduşan çölündəki döyüşdə Fətəli xanın qoşunları məğlub olub Salyana çəkildilər. Quba və Şamaxı tutuldu. Dərbənd isə mühasirəyə alındı. Dərbəndin müdafiəsi Fətəli xanın arvadı Tutu Bikə rəhbərlik edirdi. Fətəli xan Rusiyaya müraciət edərək kömək istədi. 1775-ci ilin martında general de Medemin başçılıq etdiyi rus qoşunları Dərbəndə yaxınlaşdılar. Bundan istifadə edən Fətəli xan düşmənin silahlı qüvvələrini darmadağın etdi. Quba və Dərbənd azad edildi.

Tutu Bikə Quba xanı Fətəli xanın həyat yoldaşı, Qara-qaytaq hakimi Əmir Həməzənin bacısı və dövlət xadimi olub. 1776-cı ildə Dərbənd şəhərini idarə etmək Tutu Bikəyə tapşırılır. O, ərinin döyüşdə öldürüldüyü haqqındakı şayiələrə inanmayaraq, şəhəri axıra qədər müdafiə edir və 9 ay düşməni Dərbəndə yaxın buraxmır. Hətta bəzi müəlliflərin yazdığına görə, Tutu Bikə qala divarının üstünə çıxıb onu aldatmağa çalışan qardaşına demişdi: «Sən yalanı da düz-əməlli danışa bilmirsən. Fətəli xan sənənin düzəldiyin bu kiçik tabuta siçğa bilməz». Həqiqətən Dərbəndin alınmaz qalması Azərbaycan tarixində adı əfsanəyə çevrilən Tutu Bikənin qəhrəmanlığı ilə bağlanmalıdır. O, 1786-cı ildə dünyasını dəyişir və Dərbəndin "Qırxlar qəbiristanlığı"nda, səkkizgüşəli məqbərədə dəfn edilir. Fətəli xanın arvadının şərifinə tikdiriyi türbə bu gün də ziyarət olunmaqdadır.

Fətəli xan hərbi yardım üçün Rusiyaya müraciət edib, onunla ittifaq girmək istəyəndə əsas və ilk şərt kimi Azərbaycanın müstəqilliyini ön plana çəkirdi. Lakin müstəqil və güclü Azərbaycan dövləti Rusiyanın Qafqaz və Şərqi planları ilə heç cür düz gəlmirdi. Elə buna görə də bəzi qarşıqlı güzəstlərə, ümidverici münasibətlərə baxmayaraq Fətəli xanla II Yekaterina arasında mehriban qonşuluq və möhkəm dostluq əlaqələri yarana bilmədi.

(ardı gələn sayımızda)